

ՄԱՐԻ ՄԱՄՅԱՆ

ՄՄ

ՀԱՅԵՐԵՆ «ԱԻԵՏԱՐԱՆ ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ» ԱՐԳԵԼՎԱԾ ՊԱՐԱԿԱՆՈՆԸ

Վաղբրիստոնեական գրականության ուսումնասիրման առնչությամբ գերիշխում է այն տեսակետը, ըստ որի՝ Բ.-Ե. դարերում ստեղծված շուրջ Հինգ տասնյակ պարականոն¹ ավետարանների ծագումը կապված է քրիստոնեության առաջին դարերում բազմաթիվ հերձվածների, առաջին հերթին գնոստիկության ձեւավորման հետ²: Ելնելով պարականոն ավետարանների ծագումից եւ կասկածելի բովանդակությունից՝ ուղղադավան Եկեղեցին արգելել է դրանց ընթերցումն ու տարածումը եւ հետեւողականորեն իրականացրել պարականոնների ոչնչացումը³:

Պարականոն ավետարանների մի զգալի մասը հաջողվել է թաքցնել եւ փրկել ոչնչացումից: Թաքստոցներում պահված այս գրքերը հայտնաբերվել են միայն հարյուրամյակներ անց՝ ԺԸ.-ԺԹ. դարերում, Մեռյալ ծովի ավազանում եւ Եգիպտոսի տարբեր շրջաններում իրականացրած պեղումների ընթացքում: Այս առումով հատկանշական է հատկապես 1945 թ. Եգիպտոսի Նազ Համմադիում պարականոն մեծածավալ գրականության հայտնաբերումը, որը նոր էջ է բացել այդ գրվածքների ուսումնասիրության ասպարեզում:

Առավել հետաքրքիր է այն պարականոնների ճակատագիրը, որոնք, արգելված լինելով հանդերձ, մեզ են հասել անթաքույց կերպով: Նման

¹ Այս դեպքում տեղին է *ապոկրիֆ* (հուն.՝ *Απόκρυφος*) եզրը, որը հստակ մատնանշում է գրվածքի ծածուկ եւ գաղտնի բնույթը:

² Գնոստիկյան պարականոն ավետարանների մասին մանրամասն տես M. Nicolas, *Etudes sur les Evangiles Apocryphes*, Paris, 1866, էջ 160-177:

³ Որոշ պարականոններ Եկեղեցին թույլատրել է ընթերցել, քանզի դրանք բացահայտ չեն հակասել նորկտակարանյան Ավանդությանը, այլ փորձել են լրացնել բացը (Նիկողիմոսի, Հակոբոսի ավետարաններ, Մարիամի վերափոխում եւ այլն): Որոշ գրքեր պահպանվել են, քանի որ դրանք քրիստոնեական ուղղադավան վարդապետությանը հակասող որեւէ բան չեն բովանդակել եւ անգամ հավակնել են Նոր Կտակարանի մաս կազմելու, եթե առավել ուշ շրջանի գրություններ չլինեին, ինչպես օրինակ՝ Դիդախեն, Հերմասի Հովիվը, Կեղծ Կղեմեսի թղթերն ու Կեղծ Իգնատիոսի երկերը:

գրվածքների լավագույն օրինակ կարելի է համարել Հիսուսի մանկութ-
յանն առնչվող պարականոնների, այսպես կոչված՝ «մանկության» ավե-
տարանների շարքը: Դրանք, խտացնելով Փրկչի մանկությանը վերաբե-
րող առասպելախառն պատումները, առանձնանում են ոչ միայն իրենց
բնույթով եւ հարուստ բովանդակությամբ, այլ նաեւ կրում են ստեղծ-
ման ժամանակաշրջանի ու միջավայրի դավանաբանական (հաճախ նաեւ
հերձվածողական) ազդեցությունները: Այս ավետարանների կիրառութ-
յունը թեեւ արգելվել է, այնուամենայնիվ, դրանք կարողացել են ոչ
միայն փրկվել ոչնչացումից, այլ նաեւ դուրս գալ իրենց ստեղծման տա-
րածաշրջանից, թարգմանվել քրիստոնյա այլ ժողովուրդների լեզուներով
եւ դառնալ տեղական ավանդությունների անբաժանելի մասը:

Պարականոն ավետարանների ներթափանցումից զերծ չի մնացել
նաեւ քրիստոնյա Հայաստանը: Հայկական գրավոր ավանդության մեջ
պահպանված պարականոն ավետարանների շարքում իր ուրույն տեղն
ունի «Աւետարան մանկութեան Տեառն»-ը⁴: Այս պարականոն երկը մեզ
հասած այն հազվագեղ գրվածքներից է, որի վերաբերյալ ունենք պատմա-
կան վկայություն, թե երբ, որտեղից եւ ում կողմից է այն բերվել Հայաս-
տան: Այս տեղեկությունը մեզ հաղորդում է ԺԲ. դարի հեղինակ Սամո-
ւել Անեցին, ով, իր «Ժամանակագրության» մեջ անդրադառնալով 591 թ.
իրադարձություններին, գրում է, որ մի խումբ ասորիներ Հայաստան են
ներթափանցել եւ փորձել այստեղ նեստորականություն քարոզել: Ժա-
մանակագրի վկայության համաձայն՝ վերոնշյալ ասորիներն իրենց հետ
բերել են նաեւ մի շարք «սուտ» գրքեր, այդ թվում՝ մեզ հետաքրքրող
«Մանկութիւն Տեառն»-ը (հեղինակն այսպես է անվանում ավետարա-
նը), որոնք, չնայած արգելքին, շուտով թարգմանվել են հայերեն⁵:

⁴ Հայերեն բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններում պահպանված այս պարականոնը հա-
ճախ հանդիպում է «Աւետարան մանկութեան Տեառն», «Մանկական աւետարան»,
«Տղայաւետարան», «Գիր տղայութեան Քրիստոսի», երբեմն՝ «Մանկութիւն Յիսուսի»
անվամբ, ինչպես օրինակ՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրաց մատենադա-
րանի թիվ 3062 ձեռագրում պահպանված երկը. տես Միփան վրդ. Մխսեան, Մանկու-
թեան աւետարաններ, «Սիօն», 1972, թ. 46, էջ 235: Միօրինակությունը պահպանելու
նպատակով այսուհետ կօգտագործենք գրվածքի «Մանկութեան աւետարան» անվանու-
մը:

⁵ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց ան-
ցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, աշխ.¹ Կ. Մաթեոսյանի, Ա. Հայրապետյա-
նի, Գ. Տեր-Վարդանյանի, Երեւան, 2011, էջ 95: Այս տեղեկությունը հետագայում գրեթե
նույնությամբ հաղորդում է Կիրակոս Գանձակեցին՝ միայն ավելացնելով, որ սրանք երե-
ւացին «ի տասներորդ ամի տեառն Աբրահամու, եւ յԼԷ. թովին հայոց». տես Կիրակոս
Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխ.¹ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երեւան, 1961, էջ 51:

Սամուել Անեցու տեղեկությունն այն մասին, որ Հայաստան եկած ասորիները փորձել են այստեղ նեստորականություն քարոզել, որոշ ուսումնասիրողներ կասկածի տակ են առել՝ ելնելով հետեւյալ հանգամանքներից. նախ՝ նեստորականների կողմից պարականոն գրքերի օգտագործման մասին որեւէ տեղեկություն չունենք⁶, երկրորդ՝ վերոնշյալ քարոզիչների կողմից բերված «սուտ» գրքերից մեկի անվանումն իսկ հուշում է դրանց մանիքեական ծագման մասին («Աւետարանի մեկնութիւն Մանեսայ»): Եվ քանի որ անհավանական է թվում, որ նեստորականները Հայաստան բերեին իրենց ուսմունքին գաղափարապես հակադիր հերձվածին⁷ պատկանող գրքեր, մասնագետները ենթադրել են, որ Հայաստան ներթափանցած քարոզիչներն իրականում նեստորականության անվան տակ թաքնված մանիքեականներ էին⁸: Այս տեսակետը դեռեւս քննության կարիք ունի, քանի որ այս շրջանում մանիքեականների՝ Հայաստան գալու եւ այստեղ քարոզչություն ծավալելու մասին պատմական որեւէ այլ վկայություն չունենք: Արդեն Ձ. դարում մանիքեականությունը կորցրել էր իր նախկին ազդեցությունը եւ էական վտանգ չէր ներկայացնում Եկեղեցու համար՝ ի տարբերություն նեստորականության, որի դեմ մղած պայքարում Հայ եկեղեցին դեռեւս շատ անելիք ուներ: Անշուշտ, չի կարելի բացառել այն, որ Հայաստան եկած քարոզիչներն իրականում մանիքեական կամ որ առավել հավանական է՝ մանիքեականության հետ միախառնված այլ հերձվածի հետեւորդներ լինեին, որոնց ժամանակակիցները նույնացնում էին նեստորականների հետ՝ վերջիններիս հետ նրանց ունեցած ընդհանրությունների պատճառով: Աղանդների նույնացման համար կարող էր պատճառ հանդիսանալ նաեւ այն, որ տվյալ

⁶ Պարականոն գրքերի կիրառությունը բնորոշ է մանիքեականներին. տե՛ս Կ. Տէր-Մկրտչեան, Պաղիկեանք Բիզանդական կայսրութեան մէջ եւ մերձաւոր հերձուածային երեւոյթներ Հայաստանի մէջ, Երուսաղէմ, 1938, էջ 125-126:

⁷ Նեստորականները զարգացրել են մանիքեականության որոշ դրոյթներ, մասնավորապէս Մարիամի Աստվածամայր լինելու մերժման գաղափարը («Մանկութեան ւետարան»-ում Մարիամը երբեւէ չի կոչվում «Աստուածածին», այլ միայն՝ «կոյս Մարիամ», երբեմն՝ «սուրբ կոյս Մարիամ»): Սակայն մանիքեականությանը հատուկ երեւութականության տարրերը, ըստ որի՝ Հիսուսի հոգին աստվածային լոյսի մի մաս էր եւ Նա իրական բնութեամբ միայն Թաքոր լեռան վրա էր երեւացել՝ այլակերպվելով ի լոյս, իսկ Նրա չարչարանքներն ու մահը միայն թվացյալ էին («առ աջօք»), լիովին անընդունելի էր նեստորականների համար:

⁸ Ն. Ակինեան, Կիրիոն կաթողիկոս վրաց, պատմութիւն հայ-վրացական յարաբերութեանց յօթերորդ դարու մէջ, Վիեննա, 1910, էջ 180-181: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ Մանին Կամսարական տոհմի զավակ էր մոր կողմից. տե՛ս W. B. Henning, The Book of Giants: the Fallen Angels and their Giant Sons, I, London, 1943, էջ 52:

ժամանակաշրջանում նեստորականների դեմ արդեն իսկ ստեղծվել էր մեծածավալ գրականություն, որը կարելի էր կիրառել նաեւ այլ աղանդների դեմ՝ նրանց բոլորին վերագրելով նեստորի ուսմունքը⁹: Եվ վերջապես, պետք է հաշվի առնել նաեւ, որ որեւէ աղանդի հատկանիշների եւ անվան վերագրումը մեկ այլ աղանդին հատուկ է մեր միջնադարյան պատմությունն առհասարակ¹⁰:

Սամուել Անեցու հիշատակած «Մանկութիւն Տեառն»-ի ծագման ժամանակաշրջանին եւ միջավայրին առնչվող հարցերը դեռեւս պարզաբանման կարիք ունեն, այնուամենայնիվ, պարականոնի գոնե մեզ հասած տարբերակները նեստորական միջավայրի ծնունդ չի կարելի համարել, թեեւ, ըստ Ա. Տերյանի, գիրքը, մինչ Հայաստան բերվելն ու թարգմանվելը, որոշակի խմբագրման է ենթարկվել նեստորական հեղինակների կողմից¹¹: Թեքեւս նեստորականության ազդեցության լավագույն օրինակ կարելի է համարել այն, որ ավետարանի որոշ մասերում, մասնավորապես «Վասն գալստեան մոգուցն ընծայիւք յերկրպագութիւն նորածին մանկանն Յիսուսի»¹² խորագիրը կրող հատվածում շեշտվում է Հիսուսի մարդկային կատարյալ բնությունը¹³: Պարականոնում իր արտահայտությունն է գտել նաեւ Արեւելյան ասորական եկեղեցու՝ Աղամ-Հիսուս

⁹ Այս վարկածի համար հիմք է հանդիսացել Հ. Բարթոլյանի մեծարժեք հոդվածներից մեկը, որտեղ մեծանուն գիտնականը, անդրադառնալով այն հանգամանքին, որ բյուզանդական աղբյուրներում պավլիկյաններին նույնացրել են մանիքեականների հետ, նշում է, որ երբ վերջինս եկեղեցու եւ պետության կողմից պարտության էր մատնվել, առավել շահեկան էր պավլիկյաններին համարել մանիքեականներ կամ նրանց հետետորդներ, քանի որ նրանց դեմ արդեն իսկ կային մեծածավալ գրականություն եւ կանոններ, որոնք նույն հաջողությամբ կարող էին կիրառվել նաեւ պավլիկյանների դեմ պայքարում. տե՛ս **Р. Бартикян**, Византийская, армянская и болгарская легенды о происхождении павликиан и их историческая основа, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. 2, Երեւան, 2002, էջ 298:

¹⁰ Դավիթ Անհաղթի հայտնի «Ներբողեան խաչին» կամ «Բարձրացուցէք» ճառի նախաբանում ներկայացվող աղանդավորները համարվել են նեստորականներ, իսկ նույն հեղինակին վերագրվող մեկ այլ՝ «Գովեստ ներբողական ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցի» ճառում նշվում է մանիքեականների մասին. տե՛ս **Ա. Օհանջանյան**, «Բանալի ճշմարտութեան» երկը (պատմաբանասիրական եւ կրոնագիտական ուսումնասիրություն), Երեւան, 2015, էջ 153:

¹¹ Տե՛ս **A. Terian**, The Armenian Gospel of the Infancy, with Three Early Versions of the Protevangelium of James, Oxford, 2008, էջ XIX-XX:

¹² Տե՛ս **Ե. Տայեցի**, Թանգարան հայկական ին ու նոր դպրութեանց, հ. Բ. (այսուհետ՝ «Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց»), Վենետիկ, 1898, էջ 50:

¹³ Պատահական չէ, որ ըստ որոշ աղբյուրների՝ մոգերը եկել են այն երկրից, որտեղ ապրել են նեստորականների նախնիները. տե՛ս «Christians under the Crescent in Asia», by E. L. Cutts, London, էջ 169:

եւ Եվա-Մարիամ խորհրդավոր կապի միջոցով իրականացվող քրիստոսաբանական մեկնությունը¹⁴:

Այնուամենայնիվ, երևելով Սամուել Անեցու վերոնշյալ ուղղակի վկայությունից՝ «Մանկութեան աւետարան»-ը, որպէս հերձվածողական միջավայրի ծնունդ, եւ ըստ այդմ՝ անընդունելի պարականոն, ընդգրկվել է միջնադարյան արգելված գրքերի մեջ հայտնի բոլոր ցանկերում (հնագույնը թվագրվում է Զ. դարով)¹⁵, որոնց շարքում առանձնակի կարեւորություն ունի ԺԳ. դարի հեղինակ Մխիթար Այրիվանեցու կազմած եւ ընդօրինակած ցանկը¹⁶: Պարականոնի այս բացասական ընկալումը տեղ է գտել նաեւ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրաց մատենադարանի թիվ 1432 ձեռագրում պահպանված «Աւետարան Մանկութեան»-ի հետագա հավելման մեջ, որի անհայտ հեղինակը գրում է. «Այս է Մանկական աւետարանն, որ ոչ է ընդունելի ի մենջ, ոչ միայն ի մեզ՝ այլ եւ երկուրսսան քրիստոնէից, զորս գաղտագողի նետորականաց թարգմանեալ է՝ զի պատրեսցեն զմանուկս ուղղափառ Սրբոյ Եկեղեցոյ: Այլ արդ յորժամ ընթեռնոյք զսա զի մի իբրեւ զԱւետարան կարծիցեք: Այլ քանզի հերձուածողաց է հնարեալ՝ զի միջնորդութեամբ սորա դիւրութեամբ մուծանիցեն զհերերկոսութիւնս ի մէջ Սրբոյ Եկեղեցոյ»¹⁷:

«Մանկութեան աւետարան»-ի ծագմանն առնչվող հարցերի պարզաբանման համար անհրաժեշտ է նախեառաջ անդրադառնալ այս ավետարանի հիմքում ընկած աղբյուրների քննությանը: Այսպէս կոչված «մանկության» ավետարանների հիմքում ընկած են «Հակոբոսի նախաավետա-

¹⁴ Այս մասին տես Իգոր Լազարե-Դորֆմանի մեծարժեք հոդվածները՝ **I. Dorfmann-Lazarev**, La transmission de l'apocryphe de l'Enfance de Jésus en Arménie, in: **Frey, J. and Schröter, J.** (eds.), Jesus in apokryphen Evangelienüberlieferungen: Beiträge zu ausserkanonischen Jesusüberlieferungen aus verschiedenen Sprach- und Kulturtraditionen, Tübingen, 2010, էջ 557-582 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 254). «The Cave of the Nativity Revisited: Memory of the Primaeval Beings in the Armenian Lord's Infancy and Cognate Sources, in Mélanges Jean-Pierre Mahé (Travaux et Mémoires; 18), eds A. Mardirossian, A. Ouzounian, C. Zuckerman, Paris, 2014, էջ 285-334:

¹⁵ Տես Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ե.-ԺԸ. դդ., հ. Ա., Երեւան, 1959, էջ XI, XXXVIX-XL: Արգելված գրքերի այս ցուցակը մեզ է հասել Երեւանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (այսուհետ՝ ՄՄ) թիվ 1869 ձեռագրում, էջ 391բ:

¹⁶ Տես Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Ժամանակագրական, հրատ.՝ Ք. Պատկանյանի, Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 33: Արգելված գրքերի ցանկերի քննությանն անդրադարձել ենք մեր նախորդ հոդվածում՝ Մ. Մամյան, Գիր Տղայութեան ավետարանը, ԲՄ, հ. 22, Երեւան, 2015, էջ 334-349:

¹⁷ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», հ. 5, կազմ.՝ Ն. եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1971, էջ 103:

րան»¹⁸ հնագույն պարականոնը, որ մեզ է հասել քիչ թե շատ անխաթար վիճակով, եւ թովմայի¹⁹՝ բազմաթիվ փոփոխություններ կրած մանկության ավետարանը²⁰:

«Մանկութեան ավետարան»-ի հայերեն թարգմանության առաջին հատվածը, այն է՝ Ա.-Ժ.Դ. գլուխները (Մարիամի ծննդյան եւ մանկության, Հովսեփի մոտ նրա խնամակալության, ավետման եւ Հիսուսի ծննդյան պատմությունները) բովանդակում են «Հակոբոսի նախաավետարան»-ի ընդարձակ ու ճոխացված տարբերակը: Բ. դարում ստեղծված այս ավետարանը, ըստ ընդունված տեսակետի, գրվել է Եգիպտոսում²¹՝ քրիստոնյա դարձած մի հեթանոսի կողմից²² եւ հասցեագրվել հուդա-քրիստոնյաներին: Թեեւ հստակ տեղեկություններ չունենք այն մասին, թե քրիստոնեական ինչպիսի համայնքում է «Նախաավետարանը» ծնունդ առել, այնուամենայնիվ, ուղղադավանության տեսանկյունից այն առավել «անվնաս» պարականոններից է համարվում: Այստեղ տեղ են գտել այնպիսի դրույթներ, որոնք լիովին համահունչ են քրիստոնեական ուղղադավան հավատին: Պարականոնում հստակ ուրվագծվում է Սուրբ Կույս Մարիամի՝ արդեն այդ դարաշրջանում ձեւավորվող պաշտամունքը, որտեղ առաջնային էր դառնում նաեւ նրա հավիտենական կուսության մասին գաղափարը: Այս հատկանիշների, ինչպես նաեւ Մարիամի եւ Հիսուսի ծննդյան մասին հետաքրքիր պատմաների շնորհիվ պարականոնը լայն տարածում է գտել հատկապես քրիստոնյա Արեւելքում: Արեւմուտքում, սակայն, Հերոնիմոս Երանելու (ուժ համար ընդունելի էր «Նախաավետարան»-ում արծարծված այն գաղափարը, ըստ որի՝ Հովսեփը, մինչ Մարիամի խնամակա-

¹⁸ Ավետարանն այս անվանումն է ստացել Գ. Փոսթելի կողմից, ով հրատարակել է այն 1552 թ. լատիներեն թարգմանությամբ. տե՛ս G. Postel, Protevangelion sine de natalibus Iesu Christi et ipsius matris Virginis Mariae. Sermo historicus divi Iacobi Minoris, Basilea, 1552, էջ 24-70: Մագաղաթյա հնագույն գրչագրերում, ինչպես օրինակ՝ Մ. Բողմերի հավաքածուի (Ժնև) մի ձեռագրում (Papyrus, Bodmer V, Գ. դ.) պարականոնը վերնագրված է «Մարիամի ծնունդը: Յակոբոսի Յայտնությունը» (Γένεσις Μαρίας. Αποκάλυψις Ιακώβ):

¹⁹ Պարականոնի ամբողջական անվանումն է «Թովմա Իսրայելացի փիլիսոփայի պատմությունը Քրիստոսի մանկության մասին». տե՛ս И. Свенцицкая, Тайные писания первых христиан, Москва, 1980, էջ 172. Ներառում է Հիսուսի կյանքի՝ 5-12 տարեկան ընկած ժամանակահատվածը եւ այդ ընթացքում կատարած բազմաթիվ հրաշագործությունները:

²⁰ J. Montague, The Apocryphal New Testament, Oxford, 1924, p. 38.

²¹ «Նախաավետարան»-ի ստեղծման վայրի մասին մանրամասն տե՛ս S. Strycker, La forme la plus ancienne du Protevangile de Jacques, Bruxelles, 1961, էջ 419-423:

²² Տե՛ս A. Findlay, Byways in Early Christian Literature. Studied in the Non Canonical Gospels and Acts, Edinburgh, 1923, էջ 150-151:

լուծյունն ստանձնելը, որդիներ է ունեցել նախկին ամուսնու լուծյունից) ճշման ներքո գիրքն ի սկզբանե չի ընդունվել եւ արգելվել է²³: «Նախաավետարան»-ը, սակայն, հայտնի է եղել նաեւ լատինական աշխարհում, որտեղ շրջանառվել է այլ անվանումներով եւ, իհարկե, առանց Հովսեփի նախկին կնոջ մասին որեւէ հիշատակության²⁴:

Հայկական գրավոր ավանդության մեջ ե՛ւ «Նախաավետարան»-ը, որ որպես առանձին աշխատություն հայերեն է թարգմանվել հունարեն բնագրից, ե՛ւ «Մանկութեան աւետարան»-ը վերագրվում են Հակոբոս Տեառնեղբորը, այդ իսկ պատճառով հաճախ շփոթ է առաջանում այս երկու պարականոնները տարանջատելու խնդրում: Այսպես օրինակ՝ ականավոր հայագետ Ֆ. Կոնիբերը, իրականում ձեռքի տակ ունենալով «Մանկութեան աւետարան»-ը, ենթադրել է, որ այն «Նախաավետարան»-ն է: Նա, սակայն, իրավացիորեն նկատել է, որ իր ձեռքի տակ եղած գրվածքը թարգմանվել է ասորական հնագույն բնագրից, որին ծանոթ է եղել դեռեւս Եփրեմ Ասորին²⁵: Նման շփոթմունքն առաջացել է նաեւ այն պատճառով, որ հայերեն «Մանկութեան աւետարան»-ում արտացոլված «Նախաավետարանի» համապատասխան հատվածները կրում են ասորական ավանդության հետքեր²⁶, ինչից եւ որոշ ուսումնասիրողներ եզրակացրել են, որ դրանք փոխառվել են հունարենից ասորերեն թարգմանված «Նախաավետարանի» վերախմբագրություններից որեւէ մեկից²⁷:

Հայերեն «Մանկութեան աւետարան»-ի հիմքում ընկած է մեկ այլ՝ «Թովմայի մանկության ավետարանը»²⁸: Ի հակադրություն «Հակոբոսի

²³ Պատահական չէ, որ «Նախաավետարան»-ը տեղ է գտել Գելասիոս Ա. պապին (492-496 թթ.) վերագրվող «Արգելված գրքերի դեկրետ»-ում ("Decretum Pseudo-Gelasianum"). տես E. Henricke, New Testament Apocrypha, Gospels and Related Writings, ed. by W. Schneemelckher, eng. trans. by McL. R. Wilson, London, 1991, էջ 38-39:

²⁴ Տես А. Скоропев, Апокрифические деяния апостолов. Арабское Евангелие детства Спасителя. Исследования, Переводы, Комментарии, СПб, 2000, էջ 52:

²⁵ Տես F. Conybeare, Protevangelium Iacobi, From an Armenian Manuscript in the Library of the Mkhitarists in Venice, "American Journal of Theology", 1, 1897, էջ 424-442:

²⁶ Այս մասին առավել մանրամասն տես А. Terian, op. cit., էջ XXII-XXIV. P. Peeters, Evangelies apocryphes, vol. 2. Paris, 1914, էջ XXIX:

²⁷ Տես "The History of the Blessed Virgin Mary and the History of the Likeness of Christ, which the Jews of Tiberias made a Mock at", engl. trans. by W. Budge, London, 1899:

²⁸ Այս ավետարանը թե՛ ծագմամբ, թե՛ բովանդակությամբ տարբերվում է Թովմայի՝ 1945 թ. Նագ Համմադիում հայտնաբերված ավետարանից, որը որեւէ առնչություն չունի Հիսուսի կենսագրության հետ, այլ միայն ներառում է նրա 114 խոսքը. տես "The Gnostic Gospels, Including the Gospel of Thomas and the Gospel of Mary Magdalene", by A. Jacobs, London, 2005, էջ 19-52:

նախաավետարանի»՝ Թովմայի ավետարանի հերձվածողական ծագման մասին վաղ Եկեղեցու հայրերի վկայությունները, թեկուզ եւ հակասական, բավականին շատ են²⁹: Այս պարականոն ավետարանը, ըստ եկեղեցական հայրերի վկայությունների, գործածական է եղել գնոստիկյան տարբեր համայնքներում, ինչպես օրինակ՝ նաասսենների³⁰ (Հիպոլիտոս Հռոմեացի), Վալենտինի³¹ (Իրինեոս Լուգդոնացի), Բասիլիդեսի³² (Որոգինես) դպրոցների ներկայացուցիչների եւ մարկիոնականների³³ (Եպիփան Կիրարացի) միջավայրում: Ավետարանը դեռեւս Դ. դարում «այլանդակ եւ ամբարիշտ, մերժելի եւ խոտելի» է որակել Եվսեբիոս Կեսարացին³⁴, իսկ Թ. դարում գիրքը ներառվել է Նիկիիոյի պատրիարքի (806-815 թթ.) կազմած արգելված գրքերի ցուցակում³⁵:

Թովմայի ավետարանի ծագումն ու կիրառությունը առավել հաճախ կապում են մանիքեականություն³⁶, մարկիոնականություն³⁷ եւ բարդածականություն³⁷: Դ. դարի նշանավոր աստվածաբան Կյուրեղ Երուսաղեմացին իր «Կոչումն ընծայութեան» երկում գրում է. «Իսկ ի Նորոց Կրակարանաց չորս անւարարսնք միայն, այլ այլքն սուր անուանեալ գրեալ, եւ վնաս ընթերցեալ ընթեռնւեացն: Այլ գրեցին եւ մանիքեցիքն թովմայագլուխ անւարարսն, որում անուշահոյ անւարարանացն անուն եղեալ կարդան, ծեփեալ շաղախ առ

²⁹ Թովմայի ավետարանի վերաբերյալ վաղ Եկեղեցու հայրերի վկայությունները տես T. Burke, *The Infancy Gospel of Thomas: The Text, Its Origins, and Its Transmission*, Toronto, 2001, էջ 9-19:

³⁰ Օֆիտականության (օծապաշտություն)՝ գնոստիկյան աղանդի ճյուղերից մեկը: Այս աղանդի մասին մանրամասն տես F. Legge, *Hippolytus, Philosophumena or the Refutation of All Heresies*, vol. 1, book 5, London, 1921, էջ 118-120:

³¹ Տես St. Irenaeus of Lyons, *Against the Heresies*, vol. 1, book 1, by D. Unger, J. Dillon, New York, 1992, էջ 106:

³² Տես "The Fathers of the Church", Origen, *Homilies on Luke*, trans. by J. Lienhard, New York, 1996, էջ 6:

³³ Տես "The Panarion of Epiphanius of Salamis", book I (Sects 1-46), sec. ed., trans. by F. Williams, Boston, 2009, էջ 247:

³⁴ Տես «Եւսեբիոսի Կեսարացոյ Պատմութիւն Եկեղեցոյ յեղեալ յաստուոյն ի հայ ի հինգերորդ դարոյ», պարզաբանեալ նոր թարգմանութեամբ ի յոյն բնագրէն ի ձեռն Հ. Արքիման, Վ. Ճարեան, Վենետիկ, 1877, էջ 200:

³⁵ Տես "Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica", ed. C. de Boor, *Accedit Ignatii diaconi vita Nicephori*, 1880, Lipsiae, էջ 135:

³⁶ Մանիքեականությանը վերաբերող ուսումնասիրություններից է F. Burkitt, *The Religion of the Manichees*, Cambridge, 1925:

³⁷ Տես Ե. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման եւ զարգացման պատմությունից, Երեւան, 1968, էջ 92:

ապականել զոգիս միամերայն...»³⁸: Ապա շարունակում է. «Սորա աշակերտք եղեն երեք. Թովմաս եւ Ադաս եւ Հերմաս: Մի որ այսուհետեւ ընթեռնուցու զգլուխ Թովմայ, զի ոչ է առաքելոցն, այլ յերից չարեացն Մանեսայն աշակերտացն...»³⁹: Սա հավանաբար Թովմային վերագրվող այն ավետարանն է, որը տեղ է գտել նաեւ Գեղասիրոս Ա. պապի հեղինակած վերոնշյալ կեղծ գրքերի ցուցակում⁴⁰:

Կյուրեղ Երուսաղեմացու վկայությանը հավանաբար ծանոթ է եղել նաեւ հայերեն «Գիրք հերձուածոցի» անհայտ հեղինակը⁴¹, ով Թովմայի ավետարանի ստեղծումը վերագրել է մանիքեականներին՝ նրանց նույնացնելով Կերինթոսի ու նրա հետեւորդների հետ. «ՃԼԷ. Կերինթացիք. Կերինթոս աշխարհաւ եգիպտացի եւ ազգաւ սառակինոս: Սա բազում գրենովք եկն ի կողմանս ասորոց՝ քնակեցաւ առ կնոջ միում: Սա ելեալ ի տանիս կոչէր զօղային դեան յօգնականութիւն եւ ի քարկութենէն Ասորուոյ անկեալ ի տանեացն սաւրակեցաւ: Եւ առեալ կինն զինչսն՝ գնեաց մանուկ մի Մանի անուն եւ ետ յուսումն փրկիստփայտեան: Եւ եղև այր խօսուլ եւ գրեաց սա աւետարանն եւ գոչեաց Թովմայի, եւ ասաց վասն Քրիստոսի, թէ միտս եւ հոգի ոչ ոնէր: Եւ Բ. սկզբունս ասաց. 1. նիւթ եւ խաւար եւ Ասորուած՝ ասէ, առանց նիւթոյ չկարէր ինչ առնել»⁴²: Դեռեւս Ա. դարում ծագած Կերինթոսի ուսմունքի համաձայն՝ Հիսուս աստվածային բնությունն ստացել է Հորդանանում մկրտության ժամանակ, որտեղ նրան է միացել Հայր Աստծո կողմից ուղարկված Քրիստոս (հմտ. «Գիրք հերձուածոց, ՃԽ.»). «Միւս Կերինթոս ասէ՝ Յիսուս ի Մարիամայ [եւ] Յովսէփայ ծնեալ ըստ կարգի ամենայն մարդկան, եւ զմարմինն ապականացու, եւ Քրիստոս ի վերուստ եկեալ՝ քնակեցաւ ի Յիսուսն: Եւ

³⁸ Կիրեղ Երուսաղեմացի, Կոչումն ընծայութեան, Վենետիկ, 1832, գլուխ Դ., Վասն Գրոց Սրբոց, էջ 71: Ըստ որոշ ուսումնասիրողների՝ Թովմայի ավետարանն իրականում մարկիոնականության ծնունդ է, իսկ Կյուրեղ Երուսաղեմացու հիշատակած գրվածքը Թովմայի պարականոն Գործքն է. տես **R. Simon**, Nouvelles observationr sur le texte et les versions du Nouveau Testament (1695, repr., Fmndikt am Main: Minerva, 1973), էջ 5-9: Թովմայի պարականոն Գործքը վերագրվում է նաեւ Բարդաճան Եդեսացուն. տես **A. Atiya**, A history of Eastern Christianity, London, 1968, էջ 361-362:

³⁹ Անդ, էջ 115:

⁴⁰ E. Hennicke, op. cit., p. 38.

⁴¹ Հերձվածների կամ հերձվածողների այս շարակարգությունը հրատարակել է Գ. Տեր-Մկրտչյանը՝ ըստ ՄՄ. թ. 2005 ձեռագրի: Գրվածքի հեղինակը, ժամանակը, թարգմանիչը եւ թարգմանության ժամանակն անհայտ են. տես «Գիրք հերձուածողաց», աշխ.՝ միաբան Գ. Տեր-Մկրտչեանի, Վաղարշապատ, 1892, էջ 18-19. նույն հեղինակի՝ «Հայագիտական ուսումնասիրություններ», գիրք Բ., Էջմիածին, 1998, էջ 13:

⁴² Անդ, էջ 18-19:

զարքայություն մարմնապէս խոսարովանին ի վերայ երկրի, եւ ամուսնություն յերարությունն»⁴³: **Ուշագրավ է, որ Եպիփան Կիպրացու «Պանարիոն» երկը, որի հայերեն համարժեք թարգմանությունը «Գիրք հերձուածոց»-ն է, Թովմայի ավետարանը Կերինթոսի աղանդին չի վերագրում**⁴⁴:

Կերինթոսի հետեւորդների շրջանում «Մանկութեան ավետարան»-ի կամ «Տղայութեան» գրքի կիրառության մասին են հիշատակում ԺԳ.-ԺԴ. դդ. հայ պատմիչներ Վարդան Արեւելցին. «Յայնժամ ասպա այր մի յորդոցն Իսմայէլի, որում անուն էր Մահամար թանգար... երթայր ուղարկը յԵփայրոս. եւ պարսիկաց անա միայնակեաց մի Սարգիս⁴⁵ անուն, յաղանդոյն Արիոսի եւ Կերինթոսի, որ եւ ուսոյց անա ի հին մարտնիցն զԱստուած եւ զՏղայութեան գիրս Տեսոն մերոյ...»⁴⁶ եւ Մխիթար Անեցին. «Եւ եղև, ասէ, ի ժամանակին յայնմիկ այր մի անուն Մահմէտ, յազգէն որ կոչի Կորէշ (Մուհամմէդ, որդի Արդալլայի էր ի Կորայիշ, ցեղէն Տաճկաց), յորդոց Կեդարայ, յերկուրասան ցեղից Իսմայէլի: Որոյ եկեալ ի սուրբ լեաոն Սինէական, աշակերտեցաւ միայնակեցի ումեան, որ գիրէր լեզու իսմայէլացի եւ պարսիկ, անուն Բիսիրայ, որոյ առեալ զնա՝ կամելով ճշմարտութեամբ ամենայնի ի վերայ հասուցանել. սկիզբն արարեալ ի լինելութենէ արարածոց, ոճ եղեալ ընթեռնոյր անա զգիրս ծննդոց եւ զայլսն ամենայն կարգաւ, եւ զոր Կրակարանս եւ զգիրսն զոր Յիսուսի մանկութեանն կոչեն»⁴⁷: Եվ եթե, ըստ «Գիրք հերձուածոց»-ի հեղինակի, Կերին-

⁴³ 137-րդ (ՃԼԷ.), ինչպէս նաեւ բազմաթիվ այլ աղանդներ հայերեն թարգմանության մեջ ներմուծվել են հայ հեղինակի կողմից («Պանարիոն»-ում տեղ է գտել 80 հերձված, «Գիրք հերձուածոց»-ում՝ 150):

⁴⁴ “Творения святого Епифания Кипрского”, Часть первая: На восемьдесят ересей Панарий, или Ковчег, Москва, 1863, с. 192-202 (“Творения святых отцов в русском переводе, издаваемые при Московской Духовной Академии”, том 42).

⁴⁵ Վերոնշյալ Սարգիսը որոշ աղբյուրներում ներկայացվում է որպէս «այրն Նեստորի հաւատով». տե՛ս “История Анонимного Повествователя. Псевдо-Шапуха Багратуни”, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян-Меликян, Ереван, 1971, էջ 40-41: Իսկ ըստ Հր. Աճառյանի կազմած «Հայոց անձնանունների բառարան»-ի՝ Մուհամմէդի ուսուցիչ Սարգիս Բուխարացին ազգությամբ հայ էր. տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Դ., Երեւան, 1943, էջ 404. հմմտ. նույն հեղինակի՝ «Պատմություն Եղիա քահանայի», Վաղարշապատ, 1908, էջ 27:

⁴⁶ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», լուսաբանեալ, աշխատ.՝ Ղ. Ալիշանի, Վենետիկ, 1862, էջ 63:

⁴⁷ «Սկիզբն նորագիտ պատմութեան Մխիթարայ Անեցոյ», Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 36: Մուհամմէդ մարգարէի եւ մենակյաց աղանդավորականի հետ կապված այս պատմությանը ծանոթ են մեր վաղ շրջանի պատմիչներին եւս, սակայն «Գիր Տղայութեան» ավետարանի մասին նրանք չեն հիշատակում. տե՛ս Թովմա Արծրունի, Պատմություն տանն Արծրունեաց, ի լոյս էաճ Բ. Պլատկանեանց], Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 99-103, 130, 149. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, աշխատ.՝ Վ. Առաքել-

Թոսի աղանդի հետեւորդները նույն մանիքեականներն են, ապա նրանց քաջ ծանոթ «զՏղայութեան գիրս Տեսոն»-ը ամենայն հավանականությամբ գնոստիկյան միջավայրում ծագած եւ ասորերենից արաբերեն թարգմանված Թովմայի⁴⁸ կամ դրանից ազդված «Արաբական Մանկութեան աւետարան»-ն է⁴⁹, որն իր արտացոլանքն է գտել նաեւ Ղուրանում (III, XL)⁵⁰:

Ելնելով վերոնշյալ դիտարկումներից՝ կարելի է եզրակացնել, որ հայերեն «Մանկութեան աւետարան»-ի ծագումն անուղղակիորեն կապված է մանիքեականության հետ: Պետք է նշել, սակայն, որ այս պարականոնը, թեեւ պահպանել է երեւութականության որոշ տարրեր (ինչպես օրինակ՝ Հիսուսի բազմաթիվ կերպարանափոխությունները⁵¹), սակայն որոշ ուսումնասիրողներ դրանք, ինչպես նաեւ Հիսուսի մարմնի անապականությունն ընդգծող հատվածները համարում են հետագա խմբագրությունների արդյունք եւ վերագրում են Հուլիանոս Հալիկառնացու ուսմունքի ազդեցությանը⁵²:

Հիմք ունենալով Թովմայի մանկության ավետարանը՝ հայերեն «Մանկութեան աւետարան»-ը քիչ ընդհանրություններ ունի իր աղբյուրի հետ: Հայ մատենագրության մեջ Թովմայի մանկության ավետարանն առկա չէ, ինչը թույլ է տվել անվանի աստվածաշնչագետ Թ. Յանին, ով զբաղվել է նաեւ Սամուել Անեցու եւ Մխիթար Այրիվանեցու հիշատակած արգելված գրքերի քննությամբ, եզրակացնել, որ հայերեն «Մանկութեան աւետարան»-ը ասորական ավանդության մեջ եւս անանուն «Թովմայի աւետարան»-ի հայերեն թարգմանությունն է⁵³: Սակայն այս տեսակետն այնքան էլ հիմնավորված չէ, քանի որ նույն Մխիթար Այ-

յանի, Երեւան, 1983, էջ 287-289. Հ. Քյոսեյան, Մատթեոս Զուղայեցու ջատագովական գրությունը, «Էջմիածին», 2010, Ե., էջ 97-108:

⁴⁸ S. Noja, "L'Évangile arabe apocryphe de Thomas, de la 'Biblioteca Ambrosiana' de Milan (G 11 sup)" in Biblische und Judistische Studien: Festschrift für Paolo Sacchi (ed. Angelo Vivian; Judentum und Umwelt 29) Paris, 1990, p. 681-690.

⁴⁹ Տես A. Скороб, նշվ. աշխ., էջ 57:

⁵⁰ Մանիքեականները նոր ուժով սկսել են գործել Է. դարում մահմեդականության ի հայտ գալուց հետո, երբ առանց արգելքի տարածվել են արաբական տիրապետության տակ գտնվող երկրներում. այս մասին մանրամասն տես Կ. Տէր-Մկրտչեան, նշվ. աշխ., էջ 125-126:

⁵¹ Տես «Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց», էջ 97:

⁵² Տես A. Terian, նշվ. աշխ., էջ XXII:

⁵³ Այս մասին տես Հ. Տաշյանի գրախոսությունը «Սուրբ Գրոց կանոնական եւ անվաւեր գրքերուն քանի մը հայերէն ցուցակներուն մասին», «Հանդէս ամսօրեայ», 1895, էջ 1:

ընկերները կազմած պարականոն գրքերի շարքում հիշատակվում են ե՛լ «Գիրք մանկութեան Տեառն»-ը, ե՛լ «Թովմայի աւետարան»-ը⁵⁴: Նույնը կարելի է ասել նաեւ Սարգիս Շնորհալու վկայակոչած «Խոտելի» գրքերի մասին, որոնց շարքում դասում էր «Գիրք տղայութեան Քրիստոսի»-ն եւ «Աւետարանն՝ զոր Թովմային ասեն»⁵⁵:

Ուշագրավ է, որ Զ. դարում Հայաստան բերվելուց ու թարգմանվելուց հետո «Մանկութեան աւետարան»-ի մասին հարյուրամյակներ շարունակ որեւէ տեղեկություն չունենք: Արդյոք այս լուրջունը կարելի՞ է բացատրել այն հանգամանքով, որ պարականոնը, որպէս քրիստոնեական հերձվածի ծնունդ, գործածվել է իրեն հարազատ՝ աղանդավորական, մասնավորապէս երկար ժամանակ պատմության թատերաբեմը չլքած պավլիկյան կամ թոնդրակյան միջավայրում. «Յորմէ ի դէպ ուրեմն է կարծել՝ եթէ հայեալ իցեն ի մեր խօսս եւ ի գիր՝ յ'Ը եւ ի յաջորդ դարս. դարձեալ, ոչ յուղղամբաց անյրի, այլ եւ թիւրեղոց, գուցէ եւ ի Մանիքեացն եւ ի Պաղիկեանց»⁵⁶: Այս մասին պատմական հստակ տեղեկություններ չունենք⁵⁷, բայց եթե հաշվի առնենք այն, որ, ըստ բյուզանդական աղբյուրների, պավլիկյանները մանիքեականության նորովի ծնունդ առած աղանդ էին, իսկ թոնդրակեցիները՝ մանիքեականներ կամ վերջիններիս աշակերտներ⁵⁸, ապա ակունքում մանիքեական ծագում ունեցող ավետարանը կարող էր կիրառվել վերոնշյալ աղանդների կողմից եւս:

Հայերեն «Մանկութեան աւետարան»-ը, արգելված լինելով հանդերձ, գոյատեւել է. դրան անուղղակիորեն նպաստել է Հայ եկեղեցու ոչ բահաճ վերաբերմունքը այս գրվածքի հանդեպ: Զրկված լինելով եկեղեցու պաշտպանությունից՝ այն դարերի ընթացքում բազմաթիվ խմբագրումների հետեւանքով այնքան է փոփոխվել, որ այժմ գրեթե անհնար

⁵⁴ Տե՛ս Մխիթար Այրիվանեցի, նշվ աշխ., էջ 33:

⁵⁵ Տե՛ս Սարգիս Շնորհալի, Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կաթողիկէայց, տպեալ յամի 1828, ի Կ. Պօլիս, վերատպեալ ի տպարանի Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1998, էջ 399:

⁵⁶ Տե՛ս «Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց», էջ Է.:

⁵⁷ Պավլիկյանների ընթերցած պարականոն ինչ-ինչ ավետարանների մասին աղոտ տեղեկություն է հաղորդում Բ. Սարգիսյանը. «Կոստանդիանոս՝ Պաղիկեանց մեծ աղանդապետն ստուգիւ Ասորիքէն բերուած այս աւետարաններէն մին կարդալով մոլորեցաւ, եւ յօրինեց իր մոլար վարդապետութիւն. այս պատմական իր է: Այսպէս եղան նաեւ Սերգիոս եւ հայազգին Սմբատ, կարդալով Պարսից կամ Մանեայ գրուածքը»։ տե՛ս Բ. Սարգիսեան, Ուսումնասիրութիւն մանիքեա-պաղիկեան թոնդրակեցիներու աղանդին եւ Գրիգոր Նարեկացոյ թուղթը, Վենետիկ, 1893, էջ 83:

⁵⁸ Հ. Բարթիկյան, Աղանդավորական շարժումները Հայաստանում, ԼՀԳ, 1984, թ. 9, էջ 92:

է վերականգնել դրա նախնական բնագիրը⁵⁹: Գիրքն ընդօրինակող միջնադարյան հայ վանականները «բարելավել» են այն ըստ իրենց դավանանքի՝ հավելելով այն հատվածները, որտեղ ուղղակիորեն արտացոլված է Հիսուսի իրական աստվածային բնությունը: Գրքում տեղ գտած եւ Հայ եկեղեցու դավանաբանությունը չվնասող հերետիկոսական «անմեղ» դրույթները մնացել են անփոփոխ:

Ավետարանը, ի սկզբանե վերագրվելով Հայաստան ներթափանցած նեստորականներին, հետագայում կիրառվել է նրանց իսկ դեմ: Պատմության մեջ քիչ չեն դեպքերը, երբ կեղծ Դիոնիսիոսի գրվածքները, որ գրվել են մեկ բնություն դավանողների կողմից եւ սկզբում կիրառվել են նրանց դավանաբանական սկզբունքները հիմնավորելու համար, հետագայում յուրացվել են հակառակորդների կողմից: Կ. Պոլսի Ե. Ժողովը գումարվել է քաղկեդոնականների կողմից, սակայն այն իր հիմնական դրույթներով առավել մոտ է հակաքաղկեդոնականների դավանաբանությանը: Եկեղեցու բազմաթիվ հայրեր, որոնք օգտվել են Որոգինեսի ուսմունքից, բանադրել են նրան իբրեւ հերետիկոս: Ապոդինարյան որոշ գրվածքներ այս կամ այն եկեղեցու հոր անվամբ ուղղափառ են հռչակվել եւ ապոդինարյանների դեմ որպես վկայություն կիրառվել⁶⁰: Նույնը կարելի է նշել նաեւ մեզ հետաքրքրող պարականոնի վերաբերյալ: Հայաստանում «Մանկութեան աւետարան»-ի հետագա զարգացումն ընթացել է բոլորովին այլ՝ երկաբնակությանը հակադիր ուղիով. երբ Հայ եկեղեցին դեռեւս պայքար էր մղում նեստորականության դեմ, գրքում ավելացել են հուլիանականությանը բնորոշ երեւութական տարրեր, իսկ ինչպես հայտնի է, այս վարդապետության հիմնադիր Հուլիանոս Հալիկառնացին միաբնակության մոլի ջատագով էր⁶¹:

Ի վերջո, չի կարելի անտեսել «Մանկութեան աւետարան»-ի գոյատեւման համար մեծ խթան հանդիսացած այն մեծ ժողովրդականությունը, որ վայելել է գիրքը ողջ միջնադարում: Ավետարանին ծնունդ տված գնոս-

⁵⁹ V. Calzolari, "Christian Apocryphal Literature: Between Traditional Interpretations and New Directions of Research", in: HdO, Armenian Philology in the Modern Era, From Manuscripts to Digital Text, ed. by Calzolari V., Stone E. M., 2014, Leiden-Boston, p. 265.

⁶⁰ «Կնիք հաւատոյ Ընդհանուր Սուրբ Եկեղեցոյ յուղղափառ եւ Ս. Հոգեկիր հարցն մերոց դաւանութեանց», յաւուրս Կոմիտաս Կաթողիկոսի համահաւաքեալ, հրատ.՝ Կարապետ եպս., Ս. Էջմիածին, 1914, էջ LXXXIII-LXXXIV:

⁶¹ Զ. դարում զարգացնելով Հիսուսի մարմնի անապականության մասին ուսմունքը՝ հուլիանականները հետագայում հարել են երեւութականությանը. տե՛ս Ե. Տէր-Մինասեան, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորւոց եկեղեցիների հետ, Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 84-135:

տիցիզմի փիլիսոփայական եւ աստվածաբանական խրթին գաղափարները քիչ էին հետաքրքրում շարքային, անուս հավատացյալներին, որոնց մեջ այն շրջանառվում էր հիմնականում բանավոր կերպով: Նրանց համար գիրքն առաջին հերթին մանուկ Հիսուսի մասին ուշագրավ պատումների ժողովածու էր, որ դարձել էր աստվածաշնչյան գրականությունից բաղկացողից մաս եւ տեղ գտել հայ մատենագրության, մանրանկարչության, ինչպես նաեւ երաժշտության մեջ:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ մեզ հասած հայերեն «Մանկութեան աւետարան»-ը ներկայացնում է տարաբնույթ, հաճախ նաեւ իրարամերժ գաղափարների հետաքրքիր համագրություն, որ ճկունությամբ ներառում է տարբեր ժամանակաշրջաններում ի հայտ եկած քրիստոնեական ուղղությունների վարդապետությունները: Շարադրվելով գնոստիկության միջավայրում ծնունդ առած աղբյուրների հիմամբ՝ հայերեն «Մանկութեան աւետարանը» զարմանալիորեն ընդգրկել է նաեւ նեստորականության՝ Հիսուսի կատարյալ մարդեղության մասին ուսմունքը, որը զուգակցել է հուլիանական երեւութականությանը հատուկ ինչ-ինչ տարրերով: Այժմյան, այսպես կոչված, «հայկականացված» ավետարանի ձեւավորման գործում իրենց անփոխարինելի ներդրումն են ունեցել նաեւ Հայ եկեղեցու սպասավորները, որոնց կատարած խմբագրումների, փոփոխությունների ու վերամշակումների հետեւանքով հայկական «Մանկութեան աւետարան» արգելված պարականոնն արդեն ԺԴ դարում որոշ չափով «ընդունվել» էր Հայ եկեղեցու կողմից:

РЕЗЮМЕ

Армянское “Евангелие детства Господне” принадлежит к числу апокрифов сумевших сохранить свое существование на протяжении долгих веков, несмотря на тот факт, что оно, как еретическое сочинение, было отвергнуто Церковью и вошло в состав запрещенных книг подлежащих уничтожению. Ссылаясь на свидетельство летописца Самуела Анеци (ок. 1179 г.), армянское “Евангелие детства Господне” долгое время считали несторианским произведением, однако изучение этого апокрифа указывает на то, что его источниками в основном были гностические произведения (в частности “Евангелия детства от Фомы”). Дошедшее до нас армянское “Евангелие детства Господне”, имевшее чрезвычайную популярность в средние века, представляет собой интересное

сочетание различных, часто даже противоречащих друг другу христианских идей. Возникнув в гностической среде, этот апокриф впоследствии был отредактирован несторианскими авторами, а после того, как это сочинение было привнесено в Армению, оно было модифицировано служителями Армянской церкви. В результате этих трансмиссий, сегодня мы находим в этом труде ощутимые следы гностических и несторианских учений, одобренных идеями, соответствующими доктрине Армянской церкви.

SUMMARY

The Armenian Gospel of the Infancy of the Lord is one of those apocryphal writings which managed to survive through centuries, despite the fact that it was refuted by the Church as a heretical composition and became a part of prohibited books that were to be destroyed. Referring to the testimony of Armenian chronicler Samuel Anetsi (c. 1179), the Armenian Gospel of the Infancy of the Lord has been long considered as a Nestorian product, however, the study of this apocryphon points out that the sources lying behind this composition (The Infancy Gospel of Thomas, in particular) had been written by Manichaean authors. The extant Armenian Gospel of the Infancy of the Lord that was extremely popular in the Middle Ages, is an interesting combination of different, often even contradicting each other Christian ideas. Being of Gnostic origin, this apocryphon was later reedited by Nestorian authors, and after this work had been introduced into Armenia, it was also modified by the servants of the Armenian Church. As a result of these transmissions, today in this composition we find traces of Gnostic and Nestorian teachings fertilized with the doctrine of the Armenian Church.

